

КРИЗИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Структурні зміни в суб'єкті діяльності в межах концепцій про життєвого шляху особистості, з урахуванням індивідуальної історії людини розглядали К.А. Альбуханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, Ш. Бюлер, П. Жані, С.Л. Рубінштейн та ін. Метою ж нашого дослідження обране вивчення *криз* професійного становлення особистості.

С. Л. Рубінштейн висунув ідею про життєвий шлях особистості, з одного боку, як про деяке ціле, з другого — як про деякі якісно визначені етапи, кожний з яких може завдяки активності особистості стати поворотним, тобто радикально змінити її життєвий шлях [1].

На думку Б. Р. Ананьєва, життєвий шлях людини — це «історія формування і розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи і однолітка певного покоління» [2, т. 1, с. 67]. Він розводить поняття «розвиток особистості» і «розвиток суб'єкта діяльності»; є професійну, творчу діяльність, різноманітні параметри соціального розвитку людини [2, т.2].

К. А. Альбуханова-Славська в індивідуальній історії людини виділяє роль особистості, розглядаючи «вимір залежності історії життя від її суб'єкта-особистості або, навпаки, особистості від своєї історії» [3, с. 134].

Грунтуючись на концептуальних положеннях цих дослідників, ми розуміємо процес професійного становлення як складовий елемент життєвого шляху особистості. *Професійне становлення особистості* — це формування професійної спрямованості, компетентності, соціально значущих і професійно важливих якостей і їх інтеграція, готовність до постійного професійного зростання, пошук оптимальних прийомів якісного і творчого виконання діяльності відповідно до індивідуально-психологічних особливостей особистості [4].

Вивчення праць, присвячених професійному становленню особистості, показує, що вітчизняні вчені основну увагу звертають на процес розвитку особистості в професійній діяльності, зарубіжні ж психологи частіше досліджують результативну сторону становлення професіонала, вважаючи, що кожна людина призначена для певного виду діяльності. Тому велика увага приділяється профвідбору й адаптації особистості до вимог професії.

Розглядаючи кризи розвитку особистості, ми звернули увагу на стадіальний характер процесу розвитку. У дослідженнях, присвячених професійному становленню особистості, також виділяються стадії (етапи, фази, періоди). Стадії професійного становлення особистості вперше були виділені Т. В. Кудрявцевим [5].

А.К. Маркова, розглядаючи психологію професіоналізму, виділяє «рівні професіоналізму»: допрофесіоналізм, професіоналізм, суперпрофесіоналізм, непрофесіоналізм, післяпрофесіоналізм [6, с. 56-57]. У середині цих рівнів виділяються наступні етапи.

- *Допрофесіоналізм* включає етап первинного ознайомлення з професією.

- *Професіоналізм*, - складається з трьох етапів: адаптації до 1 професії, самоактуалізації в ній і вільного володіння професією у формі майстерності.

- *Суперпрофесіоналізм*, - також складається з трьох етапів: вільного володіння професією у формі творчості, оволодіння деякими суміжними професіями, творчого самопроекування себе як особистості.

- *Непрофесіоналізм*, - виконання праці за професійно спотвореними нормами на фоні деформації особистості.

- *Після професіоналізм*, - завершення професійної діяльності.

Е.Ф. Зеєр виділяє в цілісному процесі професійного становлення особистості такі етапи:

- *оптація* (формування професійних намірів, професійне самовизначення, усвідомлений вибір професії на основі визначення індивідуально-психологічних особливостей);

- *професійна підготовка* (формування професійної спрямованості і системи соціально і професійно орієнтованих знань, умінь, навичок, набуття досвіду рішення типових професійних задач);

- *професійна адаптація* (вступ у професію, освоєння нової соціальної ролі, засвоєння нових технологій професії, набуття досвіду самостійного виконання професійної діяльності);

- *первинна і вторинна професіоналізація* (формування професійного менталітету, інтеграція соціально і професійно важливих якостей і умінь у відносно стійкі професійно значущі констеляції, високоякісне виконання професійної діяльності);

- *професійна майстерність* (повна реалізація, самовизначення особистості в творчій професійній діяльності на основі рухомих інтеграційних психологічних новоутворень («акме») професійного розвитку) [7].

Отже, розглянемо кризи професійного становлення, грунтуючись на концепції професійного становлення особистості Е. Ф. Зеєра.

Теоретичний аналіз робіт зарубіжних і вітчизняних учених дозволяє зробити наступні висновки: професійне становлення особистості — це процес розвитку, який полягає в послідовній зміні певних стадій. Перехід від однієї стадії професійного становлення до іншої супроводжується кризами.

Кризи професійного становлення можуть виникати, на думку А. К. Маркової, при «переході на нову посаду, усередині професії, при необхідності перекваліфікуватися... Вони виникають, коли старе в професійній праці вже не задовольняє, а нове ще не знайдене, або коли творчі знахідки працівника зустрічають зовнішній опір в професійному середовищі» [6, с. 148]. А.К. Маркова, досліджуючи процес професіоналізації, підкреслює, що кризи можуть відбуватися неодноразово протягом всього життя. Л.І. Анциферова говорить про критичні і сензитивні періоди в окремій конкретній діяльності [8, с. 12].

Під *кризами професійного становлення* особистості ми розуміємо нетривалі за часом періоди кардинальної перебудови професійної свідомості, що супроводжуються зміною вектора професійного розвитку.

Основними ознаками професійних криз є: втрата відчуття нового, відставання від життя, зниження рівня професіоналізму, внутрішня розгубленість, усвідомлення необхідності переоцінки себе, зниження власної оцінки, втома, виникнення відчуття вичерпаності своїх можливостей.

На існування криз у процесі професійного становлення особистості вказують Л. І. Анциферова, Н.С.Глуханок, Е. Ф. Зеєр, Е. А. Клімов, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, Н. С. Пряжніков, А. Р. Фонарьов і ін.

А. Р. Фонарьов, аналізуючи кризи, виділяє важливу форму психологічної регуляції діяльності — індивідуально-особистісну [9]. Вона є мов би проміжною, перехідною між індивідуальною і особовою. Ця форма регуляції характеризується виникненням у людини невпевненості у своїх силах, незгодою з самим собою, появою неясності життєвих цілей, нерозумінням того, як жити далі.

Такий психологічний стан особистості автор визначає як кризу, гострота якої залежить від всієї життєвої стратегії людини. Ця криза — типовий етап професіоналізації особистості, що займає відносно нетривалий часовий проміжок. Людина або повертається до індивідуальної (регрес), або піднімається до особової (прогрес) форми регуляції, але у будь-якому випадку виникає нова ціннісна система, за допомогою якої можна було б відновити внутрішню цілісність і знайти сенс буття.

Особова форма професійного становлення в цьому випадку представляється таким чином: «Структура професійної діяльності і її зміст не залишаються незмінними, а змінюються з індивідуальним зростанням фахівця, який знаходить в ній все нові грані, новий сенс, нові форми в рамках тієї ж професії» [9, с. 90]. Таким чином, розвиток особистості стимулює перетворення професійної діяльності, поглиблення уявлень про неї. Перетворення професійної діяльності, її якісно новий рівень, у свою чергу, призводять до подальшого особистісного зростання.

Ми розглядатимемо два типи криз професійного становлення: нормативні і ненормативні. Погляди на кризу як на явище нормативне висловлювалися багатьма авторами. У роботах Е. Еріксона нормативність розуміється як «поворотний пункт, момент рішення, вибір між прогресом і регресом, інтеграцією і затримкою» [10]. Л. Н. Ginsberg, досліджуючи кризи, визначає їх як нормативні життєві кризи [11]. Л.С. Виготський, В.У. Давидов, Д.Б. Ельконін також розглядають кризи як явище нормативне, обумовлене логікою розвитку особистості дитини (змінюю соціальної ситуації розвитку, зміною провідної діяльності, виникненням психологічних новоутворень). Таким чином, нормативний характер криз полягає в обумовленості їх виникнення зовнішніми або внутрішніми детермінантами. Кризи, які супроводжують процес розвитку і що виникають при переході від однієї стадії до іншої, ми розглядатимемо як нормативне явище.

Дещо відрізняється трактування нормативності криз І.С. Коном. Описуючи життєві нормативні кризи, він робить акцент на тому, що «слово «нормативний» підкреслює, що йдеться про нормальний, а не патологічний процес» [12, с. 135]. Ми ж вважаємо, що криза, у принципі, нормальне явище для будь-якої людини. Нормативність же пов'язана з проблемою детермінації, з логікою процесу розвитку.

Нормативні кризи професійного становлення супроводжують перехід від однієї стадії до іншої і логічно обумовлені процесом професіоналізації особистості.

Е. Ф. Зеєр виділяє наступні кризи професійного становлення:

- криза учбово-професійної орієнтації;
- криза вибору професії;
- криза професійних експектацій;
- криза професійного зростання;
- криза професійної кар'єри;
- криза соціально-професійної самоактуалізації;
- криза втрати професії [7].

Розглянемо їх психологічні особливості, згідно з логікою професійного становлення.

Професійне становлення починається із *стадії оптації* — формування професійних намірів. У 14—*«Наука і освіта»*, № 5-6, 2005

16 років, у віці ранньої юності, оптанти починають професійно самовизначатися, відбувається переоцінка учбової діяльності: залежно від професійних намірів змінюється мотивація. Є всі підстави вважати, що на стадії оптації відбувається зміна провідної діяльності з учбово-пізнавальною на учбово-професійну. Кардинально змінюється соціальна ситуація розвитку. При цьому неминує зіткнення бажаного майбутнього і реального сьогодення, яке набуває характеру *кризи учбово-професійної орієнтації*.

На стадії професійної освіти багато учнів і студентів переживають розчарування в обраній професії. Виникає незадоволеність окремими предметами, з'являються сумніви щодо правильності професійного вибору, падає інтерес до навчання. Як правило, криза вибору професії виразно виявляється в першій і останній роки професійного навчання. За рідкісним виключенням ця криза долається зміною учбової мотивації на соціально-професійну. Професійна спрямованість навчальних дисциплін, що посилюється з року в рік, знижує незадоволеність майбутньою професією.

Таким чином, криза вибору професії на даній стадії не доходить до критичної фази, коли неминує конфлікт. Можна відзначити уповільнений характер цієї кризи. Але зміна соціальної ситуації розвитку і перебудова провідної учбово-пізнавальної діяльності у професійно орієнтовану дозволяють виділити його в самостійну нормативну кризу професійного становлення особистості.

Після завершення професійної освіти настає *стадія професійної адаптації*. Молоді фахівці приступають до самостійної трудової діяльності. Кардинально змінюється професійна ситуація розвитку: новий різновіковий колектив, інша ієрархічна система виробничих відносин, нові соціально-професійні цінності, інша соціальна роль і принципово новий вигляд провідної діяльності. Вже при виборі професії молода людина мала певне уявлення про майбутню роботу. У професійному навчальному закладі воно значно збагатилося. І ось наступив час реального виконання професійних функцій. Перші тижні, місяці роботи викликають великі труднощі. Але не вони стають чинниками кризових явищ. Основна причина психологічна, така, що є наслідком неспівпадання реального професійного життя з уявленнями, що сформувався, і очікуваннями. Невідповідність професійної дійсності очікуванням молодого фахівця викликає *кризу професійних експектацій*. Переживання цієї кризи виражається в незадоволеності організацією праці, його змістом, посадовими обов'язками, виробничими відносинами, умовами роботи і зарплатою.

Наступна нормативна криза професійного становлення особистості виникає після 3—5 років роботи, на завершальній стадії первинної професіоналізації. До цього часу фахівець освоїв і продуктивно (продуктивно і якісно) виконує свою роботу відповідно до норм, визначив свій соціально-професійний статус в ієрархії виробничих відносин. Динаміка минулого досвіду, інерція професійного розвитку, потреба в самоствердженні викликають протест, незадоволеність професійним життям. Усвідомлено або неусвідомлено особа відчуває потребу подальшого професійного зростання кар'єри. За відсутності перспектив професійного зростання особистість відчуває дискомфорт, психічну напруженість, з'являються думки про можливе звільнення, зміну професії.

Подальший професійний розвиток фахівця призводить його до вторинної професіоналізації. Особливістю цієї стадії є високоякісне і високопродуктивне виконання професійної діяльності. Способи її реалізації мають виразно виражений індивідуальний харак-

тер. Фахівець стає професіоналом. Йому властива соціально-професійна позиція, стійка професійна самооцінка. Кардинально перебудовуються соціально-професійні цінності і відносини, змінюються способи виконання діяльності, що свідчить про перехід фахівця на нову стадію професійного розвитку, оскільки ці зміни призводять до істотного перетворення і соціальної ситуації, і провідної діяльності.

У багатьох випадках якісна і продуктивна діяльність призводить до того, що особистість переростає свою професію. Посилюється невдоволення собою, своїм професійним станом. Професійна самосвідомість, що сформувалася до цього часу, підказує альтернативні сценарії подальшої кар'єри і не обов'язково в рамках даної професії. Особистість відчуває потребу в самовизначенні і самоорганізації. Суперечність між бажаною кар'єрою і її реальними перспективами приводить до розвитку кризи професійної кар'єри. При цьому серйозній ревізії піддається «Я-концепція», вносяться корективи у виробничі відносини, що склалися. Можна констатувати: йде перебудова професійної ситуації розвитку.

Зміни провідної діяльності на стадії майстерності не відбувається, змінюється характер її виконання — діяльність стає творчою. Основними психологічними новоутвореннями на цьому етапі є професійна зрілість, інтеграція професійно важливих якостей, індивідуальний стиль діяльності, ідентифікація особистості з професійною діяльністю. Важливого значення набуває професійна позиція і її творча активність. З оволодінням педагогічною майстерністю привабливість набуває сама діяльність. Задоволення приносить процес виховання і навчання учнів, спілкування з ними. Педагогічна діяльність стає потребою особистості, сенсом її існування, ареною самоствердження і реалізації себе.

Ця стадія характеризується інноваційним рівнем виконання діяльності. Рушійними чинниками подальшого професійного розвитку особистості стає потреба в самореалізації, самоздійсненні. Професійна самоактуалізація особистості призводить до незадоволення собою, навколишніми людьми, обставинами і, звичайно, професією, породжує кризу соціально-професійної самоактуалізації. Ця криза — душевна смута, бунт проти себе. Дана криза не відноситься до нормативних, оскільки не кожен професіонал здатний

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. — М.: Наука, 1980. — 335 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. — М.: Педагогика, 1980. — 232 с.
3. Анциферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности // Психологический журнал. — 1981. — Т. 2, №2. — С. 8-18.
4. Зеер Э.Ф. Психологические основы профессионального становления личности инженера педагога: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. — Свердловск, 1988. — 348 с.
5. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Урал. гос. проф.-пед. ун-т. — Екатеринбург, 1999. — 280 с.
6. Кон И. С. Постоянство и изменчивость личности // Психологический журнал. — 1987. — Т.8, №4. — С. 126-137.

піднятися на рівень майстерності.

Остання нормативна криза професійного розвитку обумовлена відходом людини від професійного життя. Після досягнення певної вікової межі людина йде на пенсію і переживає кризу втрати професії. Передпенсійний період для багатьох працівників набуває кризового характеру. Це пов'язано з необхідністю засвоєння нової соціальної ролі і норм поведінки. Вихід на пенсію означає звуження соціально-професійного поля і контактів, зниження фінансових можливостей. Гострота протікання кризи залежить від характеру трудової діяльності (працівники фізичної праці переживають його легше), сімейного стану і здоров'я. Для зняття кризових явищ виправдано було б проводити курси з підготовки до виходу на пенсію, тренінги соціально-економічної взаємодопомоги, організовувати клуби дозвілля пенсіонерів.

Ми розглянули основні нормативні кризи професійного становлення особи. Кожний з них відрізняється своєрідністю професійної ситуації розвитку і індивідуально забарвленими способами виконання провідної діяльності. Разом з тим кризи виникають і протікають усередині стадії професійного становлення. Проте чинники, що ініціюють їх прояв, часто не укладаються в закономірний перебіг життя. Це пов'язано з наявністю в життєдіяльності людини випадкових, непередбачених і наднормативних подій. Кризи професійного становлення, що виникають на окремих стадіях цього процесу і детерміновані випадковими або наднормативними подіями, ми визначаємо як ненормативні.

Теоретичний аналіз робіт вітчизняних і зарубіжних досліджень дозволяє зробити наступні висновки: професійне становлення особистості — це процес розвитку, який полягає в послідовній зміні певних стадій; перехід від однієї стадії до іншої супроводжується кризами професійного становлення; виділена на підставі аналізу детермінант розвитку типологія криз професійного становлення представлена двома типами криз: нормативними і ненормативними; нормативні кризи супроводжують перехід від однієї стадії професійного становлення до іншої. До нормативних криз відносяться криза учбово-професійної орієнтації, вибору професії, професійних експектацій, професійного зростання, професійної кар'єри і соціально-професійної самоактуалізації.

7. Кудрявцев Т. В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т.В. Кудрявцев, В.Ю. Шегурова // Вопросы психологии. — 19893. - №2. — С. 52-59.

8. Маркова А.К. Психология профессионализма. — М., 1996. — 308 с.

9. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1976. — 416 с.

10. Фонарев А.Р. Формы становления личности в процессе профессионализации // Вопросы психологии. — 1997. — №2. — С. 88-93.

11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.

12. Life-Span Developmental Psychology. Normative Life Crisis // Ed. by Dan N. Ginsberg L. H, N. Y., 1975.

Подано до редакції

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются кризисы профессионального становления личности.

SUMMARY

The article presents some crises of professional becoming of an individual.